

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота
магістра

**з теми: «ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ
ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО
ПІСЕННО-ІГРОВОГО ФОЛЬКЛОРУ»**

Виконала: студентка II курсу,
РОІ-М22z групи
спеціальності 013 Початкова освіта
Вітик Оксана Ярославівна

Керівник: **Аліксійчук О. С.**,
доцент кафедри музичного мистецтва,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент: **Московчук Л. М.**,
старший викладач кафедри теорії та
методик початкової освіти,
кандидат педагогічних наук

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ПІСЕННО-ІГРОВОГО ФОЛЬКЛОРУ.....	8
1.1. Сутність поняття «екологічне виховання», сучасні інноваційні підходи до процесу екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку	8
1.2. Особливості та специфіка процесу екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку	18
1.3. Методичний супровід процесу екологічного виховання учнів молодшого шкільного віку у закладах загальної середньої освіти засобами українського народного пісенно-ігрового фольклору	26
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДНО- ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ РОБОТИ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ПІСЕННО-ІГРОВОГО ФОЛЬКЛОРУ	37
2.1. Діагностика рівнів екологічної вихованості учнів молодшого шкільного віку	37
2.2. Форми та методи реалізації процесу екологічного виховання учнів молодшого шкільного віку засобами українського пісенно-ігрового фольклору	43
2.3. Процес та результати впровадження експериментальної методики екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку засобами українського пісенно-ігрового фольклору	50
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	68
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Екологічна криза у світі породжує потребу в екологічному вихованні підростаючого покоління. Причина кризи криється у нераціональній діяльності людини та недостатньому усвідомленні наслідків її діяльності. У світлі даної проблематики особливої актуальності набуває питання екологічного виховання та формування екологічної культури молодших школярів. Основи екологічної культури важливо закладати ще в молодшому шкільному віці, який є сенситивним періодом, в подальшому це стане орієнтиром для дбайливого ставлення особистості до природи, отже важливість екологічного виховання на сьогоднішній день залишається актуальним.

Екологічне виховання можна визначити як систему виховних заходів, спрямовану на цілеспрямоване формування у суспільстві гуманності, екологічної культури, свідомого, дбайливого ставлення людини до природи як до вищої світової загальнолюдської цінності. Високим рівнем розвитку екологічної культури особистості можна вважати активну діяльність щодо захисту та збереження природи.

Значущість екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку акцентована у Законі України «Про освіту», «Національній доктрині розвитку освіти» та інших нормативних документах, які окреслюють принципи екологічної культури молодших школярів.

Проблемі екологічного виховання присвячено праці видатних вчених: Я. Коменського «Велика дидактика», Д. Локка «Думки про виховання», Й. Песталоцці «Лінгард і Гертруда», В. Сухомлинського «Серце віддаю дітям», К. Ушинського «Дитячий світ», «Рідне слово» тощо.

Сьогодні проблема екологічного виховання активізувалась особливо гостро. Сучасні вчені С. Дерябо, Г. Пустовіт, В. Ясвін у своїх дослідженнях наголошують на необхідності формування екологічної свідомості людини базуючись на принципі екоцентричності. Науковці: Н.Горопаха, Н.Глухова, Н.Кот, О.Грошовенко, Н.Лисенко, С.Ніколаєва, З.Плохій, Л.Присяжнюк, Н.Рижова, Г.Тарасенко, Н.Яришева акцентують увагу на сенситивному періоді

дитинства, у якому закладаються основи екологічного виховання, вони доводять, що екологічна свідомість є важливою складовою екологічної культури особистості дитини молодшого шкільного віку.

А. Потін, В. Медвідь зауважують, що: «Формуванню свідомого ставлення до природи сприяє, впершу чергу, цілеспрямоване, систематичне, особистісно зорієнтоване виховання, основою якого виступає нерозривне поєднання екології та естетики. В результаті особистість пізнає природу, взаємозв'язки в ній через опанування естетичних еталонів, які визначаються загальними законами краси: законом гармонії, законом пропорційності та ритму й законом міри» [30, с. 84]. П. Дячук зазначає, що метою екологічного виховання є «формування у підростаючого покоління творчого типу екологічної свідомості, що віддзеркалюється у здатності відчувати красу природи, сприймати образи природи, відображені у творах мистецтва, відтворювати естетичні враження від природних явищ у власній творчій діяльності» [7, с. 2]. Вчені: Г. Апресян, В. Баленок, С. Безклубенко, С. Жупанін, Е. Залкінд, І. Зверева, Л. Печко, В. Сенкевич, В. Сич, Г. Тарасенко, В. Шестаков наголошують на важливості взаємозв'язку естетичного та екологічного виховання у процесі розвитку та становлення особистості.

У світлі даної проблеми, актуальним сьогодні залишається дослідження педагогічного потенціалу народного мистецтва, що має потужний естетичний вплив на формування екоцентричного творчого типу екологічної свідомості дітей молодшого шкільного віку. Видатні діячі культури і мистецтва України В. Верховинець, П. Козицький, М. Лисенко, М. Леонтович, О. Олесь, К. Стеценко, П. Тичина, Л. Українка, Т. Шевченко та ін., виділяли народне мистецтво (зокрема жанр українського народного пісенно-ігрового фольклору) як багатий мистецький матеріал для екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку.

Аналіз доробку науковців та педагогів переконує, що сьогодні залишається актуальним питання висвітлення впливу народного мистецтва на формування екологічної свідомості та культури дитини, що потребує

додаткового дослідження. Вчені досліджували окремі аспекти даної проблеми, варто, у контексті загострення екологічних проблем у світі та Україні, окреслити нові шляхи формування у дітей молодшого шкільного віку екологічної свідомості. Постає необхідність пошуку ефективних методів, підходів та шляхів для гармонізації життєдіяльності суспільства та природи.

У межах нашого дипломного дослідження особливої актуальності набуває питання екологічного виховання молодших школярів засобами українського народного пісенно-ігрового фольклору. Акцентуємо саме на впровадженні ігрових форм в освітній процес, оскільки ігрова діяльність активно сприяє становленню екологічної свідомості дитини молодшого шкільного віку. Н. Яришева підтримує думку А. Макаренка, що: «гра має важливе значення в житті дитини, а особливо в екологічному вихованні дошкільника. Він підкреслював, що гра – це могутній виховний засіб, активна форма пізнання живої та неживої природи» [77, с. 114]. Саме тому у нашій роботі засобом екологічного виховання ми обрали народний пісенно-ігровий фольклор.

Актуальність проблеми екологічного виховання молодших школярів дозволяє визначити, існуючі суперечності між завданнями і реалізацією відповідних педагогічних технологій у роботі початкової школи; потребами і реальним станом екологічного виховання у закладах загальної середньої освіти, необхідністю і можливістю формування у молодших школярів базової екологічної культури, уявлень, розвиненості екологічної свідомості та ціннісного ставлення до природи зумовили вибір теми дипломної роботи **«Екологічне виховання учнів початкової школи засобами українського народного пісенно-ігрового фольклору»**.

Об'єкт дослідження – процес екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – форми та методи екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку засобами українського народного пісенно-ігрового фольклору.

Мета дослідження – дослідити та експериментально перевірити особливості та механізми активізації екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку засобами українського народного пісенно-ігрового фольклору.

Відповідно до мети дослідження було визначено наступні **завдання**:

1. на основі аналізу психолого-педагогічної, музично-педагогічної, мистецтвознавчої, методичної літератури з'ясувати та уточнити сутність та зміст екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку;

2. з'ясувати стан проблеми процесу екологічного виховання молодших школярів у теорії та практичній реалізації у закладах загальної середньої освіти;

3. визначити критерії та рівні та показники екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку;

4. визначити та обґрунтувати форми, та методи екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку засобами українського народного пісенно-ігрового фольклору;

5. окреслити шляхи та провести експериментальну апробацію методики екологічного виховання засобами впровадження українського народного пісенно-ігрового фольклору у освітній процес початкової школи.

Методи дослідження:

теоретичні – аналіз філософської, психологічної, педагогічної та методичної літератури, синтез, порівняння, метод конкретизації й систематизації теоретичних знань;

емпіричні – педагогічне спостереження, бесіда, опитування, анкетування, творчі завдання, педагогічний експеримент, кількісний та якісний аналіз результатів дослідження;

статистичні методи для якісного та кількісного аналізу та для підтвердження вірогідності результатів експериментально-дослідної роботи.

Практичне значення полягає у розробці методів, які підвищують ефективність екологічного виховання молодших школярів та рівень їхньої

екологічної освіченості, а також вони можуть бути використані педагогами закладів загальної середньої освіти на інтегрованих уроках «Мистецтва».

Експериментальна база дослідження: дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі Комунального закладу Львівської обласної ради: Навчально-реабілітаційний центр «Світанок». До експерименту було залучено діти молодшого шкільного віку (46 осіб), 8 учителів та 49 батьків.

Апробація результатів роботи відбувалася впродовж усього періоду здійснення дослідження. Основні положення дипломної роботи магістра висвітлювалися на студентських науково-практичних конференціях:

– III Всеукраїнська науково-практична конференція здобувачів вищої освіти й молодих вчених «Дошкілля в сучасному освітньому просторі: досвід, інновації, перспективи», доповідь: «Сучасні інноваційні підходи до екологічного виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку» (15 березня 2023 року, м. Кам'янець-Подільський);

– «Наукова конференція студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2022-2023 навчальному році», доповідь: «Використання ігрових форм роботи як засобу екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку на уроках мистецтва» (4-5 квітня 2023 року, м. Кам'янець-Подільський).

За результатами дипломного дослідження опубліковано 1 статтю:

«Використання ігрових форм роботи як засобу екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку на уроках мистецтва» // Збірник наукових праць студентів і магістрантів педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; педагогічний факультет [відпов. секретар Н.В. Бахмат]. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2023. Вип. XIX.

Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний обсяг дипломної роботи становить – 67 сторінок, загальний – 82 сторінк.

ВИСНОВКИ

Означена експериментальна програма може успішно використовуватись педагогами у закладах загальної середньої освіти, сприятиме організації змістовної максимально ефективної роботи у ракурсі екологічного виховання молодших школярів.

Актуальність обраної проблеми виховання у дітей молодшого шкільного віку свідомого ставлення до природного середовища та своєї поведінки у ньому, розвитку відповідальності та гуманного ставлення до навколишнього середовища, вміння проектувати та планувати особистісну діяльність, аналізувати та прогнозувати наслідки даної діяльності для природного середовища, сьогодні постає надзвичайно гострою.

Проведене експериментальне дослідження та реалізація поставлених у роботі завдань дозволяють зробити такі висновки.

1. У Державних нормативних документах (Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Законі про освіту» та ін.) визначаються соціальні, правові, економічні основи щодо організації охорони природного навколишнього середовища в перспективному розвитку екології теперішнього та майбутніх поколінь. У документах наголошується на вихованні, оптимізації та вдосконаленні екологічної культури усього суспільства та звертається увага на обов'язковій освіті у галузі охорони навколишнього середовища у закладах загальної середньої освіти.

Екологічне виховання дітей молодшого шкільного віку розглядається у відповідності до специфічних особливостей особистості дитини молодшого шкільного віку. У роботі проаналізовано чинні та інноваційні підходи до організації освітнього процесу молодших школярів у світлі обраної проблематики, зокрема: *«екологічний»*, *«естетико-екологічний»*, *«середовищний»*, *«діяльнісний»* та *«інтегрований»*. Метою екологічного виховання молодших школярів у нашій роботі стало – формування початкового

базису та необхідних засад екологічної культури дітей молодшого шкільного віку.

Було окреслено зміст екологічного виховання, який полягає у формуванні екологічних уявлень та трансформації їх у особистій діяльності дітей молодшого шкільного віку у природньому середовищі. Як результат екологічного виховання молодших школярів має стати екологічно вихована, гуманітично спрямована особистість.

Компонентами екологічної вихованості дітей молодшого шкільного віку визначено: *екологічно-інтелектуальний, екологічно-емпатійний та діяльнісний.*

У нашому дослідженні ми визначили теоретико-методичні засади екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку, а саме: *«вчення про єдність почуттєвого та раціонального у пізнанні»*; *«необхідність формування свідомості екоцентричного типу у людини сучасності»*; *«положення про домінуючу роль екологічних уявлень у формуванні ставлення дитини молодшого шкільного віку до природи, діяльності та поведінки в ній»*.

У процесі проведеного констатувального етапу експериментального дослідження за допомогою використання діагностичних **методів**: спостереження за діяльністю дітей молодшого шкільного віку, виконання учнями поставлених завдань; анкетування; бесіди; аналізу документації учителів та учнів, було виявлено три рівні екологічної вихованості молодших школярів – високий, середній і низький.

Критеріями та показниками експериментального дослідження виступили: *якість та обсяг морально-екологічних уявлень (системність, цілісність, усвідомленість, реалістичність); тип та розвиненість морально-естетичних почуттів та ставлення дитини до природи (емоції та мотиви); інтерес до природнього середовища, екологічної діяльності, прояв морально-екологічної культури (характер діяльності та поведінки дитини у природі, здатність піклуватись і охороняти навколишнє природне середовище, потреба, уміння і навички догляду за об'єктами природи).*

У результаті аналізу результатів констатувального експерименту варто зазначити, що діти молодшого шкільного віку виявили нерівномірний, різний, недостатній рівень екологічної вихованості. У результаті проведеного дослідження було з'ясовано, що: високий рівень екологічної вихованості молодших школярів зафіксовано у 8% опитуваних, середній – у 75% учнів, низький – у 17%.

У дипломному дослідженні було обґрунтовано та визначено роль та місце українського пісенно-ігрового фольклору як дієвого засобу екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку. Народні музичні ігри є ефективним засобом впливу на духовну, почуттєву та інтелектуальну сферу молодшого школяра. Зразки народної творчості здатні забезпечити та оптимізувати ефективність процесу формування емоційно забарвлених екологічних дитячих уявлень, завдяки їм формується позитивне, емоційно-ціннісне ставлення та мотивувана екологічно гуманістично скерована поведінка та діяльність молодших школярів у природі.

У дослідженні розкриваються педагогічні можливості та ефективність народного музичного мистецтва у екологічному вихованні молодших школярів, особлива увага приділяється дієвості у процесі екологічного виховання творів українського народного пісенно-ігрового мистецтва (вгаївок, закличок, веснянок, щедрівок, колядок, юріївських пісен, русальних, купальських, обжинкових тощо). Зокрема було описано види народних ігор та обґрунтовано доцільність їх використання у освітньому процесі на уроці мистецтва та у позаурочний час.

Суть експериментальної методики використання пісенно-ігрового фольклору у процесі екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку полягала у послідовному та усвідомленому розширенні уявлень учнів щодо окремих об'єктів та явищ природи, формуванню у них уявлень про зв'язки та взаємозв'язок природи та людини, цілісності природи та її процесів, розвитку позитивного емоційно-ціннісного ставлення до природнього середовища, її

об'єктів та явищ. Однією з провідних форм експериментальної роботи на формувальному етапі виступило використання музично-дидактичної ігрової діяльності, зокрема впровадження: будівельно-конструкторських, рухливих, дидактичних (з природними матеріалами; з настільно-друкованими картами; іграшками); творчих, словесних, народних музичних ігор тощо.

Було розглянуто та визначено основні напрями експериментальної роботи з екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку, окреслено педагогічні підходи та специфічні особливості використання інноваційних *методів, форм і прийомів* їх реалізації у освітньому середовищі. Сформульовано та систематизовано орієнтовні *вимоги до педагогів* у ракурсі оптимізації процесу екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку.

Отже, в наслідок апробації експериментальної програми, шляхом її реалізації, було доведено ефективність впроваджених зразків українського народно-пісенного фольклору як дієвого та ефективного засобу екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку.

Проведене експериментальне дослідження не вичерпує всіх аспектів обраної проблеми. Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у розробці сучасних інноваційних ігрових форм, скерованих на екологічне виховання дітей молодшого шкільного віку, які б оптимізували результативність практичної педагогічної діяльності фахівців закладів загальної середньої освіти. Подальшого вивчення потребує сфера індивідуальних особливостей дітей молодшого шкільного віку, а також дослідження та розширення спектру методичного супроводу виховання екологічної культури молодших школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байбара Т.М. Методика навчання природознавства в початкових класах: Навчальний посібник. Київ: Веселка, 1998. 334 с.
2. Березовська Т. Синиччина наука. Екологічна казка про ознаки різних пір року для дітей старшої групи. «Музичний керівник» 2015. № 12. с. 33-37
3. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. Київ, 1998. 204 с.
4. Біла І. Вчимо дивитися, бачити й творити. Дошкільне виховання. № 4. 2004. С. 14 – 18.
5. Білан О. І. Екологічне виховання дітей дошкільного віку. Львів, 1996. 71 с.
6. Богущ А. М. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі. Підручник для ВНЗ. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2008. 408 с.
7. Бусленко В. Організація еколого-оздоровчої роботи в дошкільному навчальному закладі. Дитячий садок. Число 45 – 46. 2004. С. 21 – 23.
8. Василенко Г. Екологічна освіта та виховання / Г. Василенко // Початкова школа. 2007. № 6. С.6–7.
9. Вахняк Н. Сучасні ігрові форми в екологічному вихованні дітей. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія Педагогіка № 2 (15) 2015. С. 107-112.
10. Вашуленко Т. Екологічні ланцюжки. Дошкільне виховання. № 7, 1997. С. 18 – 20.
11. Верховинець В. М. Весняночка. Ігри з піснями для дітей дошкільного віку та молодшого шкільного віку. / За ред. В. М. Верховинця. 3-тє вид., переробл. та доповн. Київ: Музична Україна, 1973. 341 с.
12. Взаємодія дитячого садка і сім'ї з питань екологічного виховання Дитячий садок. № 25 – 26. 2004. С. 50-67.

13. Воронцова І. Екологічне виховання – головна складова компетентності майбутніх викладачів. URL: <http://file:///C:/Users/User/Downloads/2063%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-3979-1-10-20150429.PDF>
14. Власенко О.М. Проблема екологічного виховання школярів – основна складова навчально-виховної роботи // Проблеми формування екологічної свідомості особистості /За ред. О.А.Дубасенюк, О.Є.Антонової: Зб. наук. праць. Житомир: Житомирський держ. пед. ун-т, 2003. С. 25-28.
15. Власова О.І. Педагогічна психологія: Навч. посібник Київ: Либідь, 2005. 400 с.
16. Вусик Т. Дощу секрети хочу взнати. Музичний керівник. 2015. № 9. с. 20-26.
17. Глухова Н. Стан довкілля – турбота кожного. № 25 – 26. 2004. С. 44 – 49.
18. Герасимчук О. Л. Екологічне виховання в контексті сучасної парадигми сталого розвитку // Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Житомир, 22-23 травня 2014 р.) / За ред. О. А. Дубасенюк, В. А. Ковальчук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 401-406.
19. Давидов А. Спілкування з природою. Київ: Веселка, 1992. 140 с.
20. Деркач О. Неси добро у світ природи. Початкова школа. 2000. № 6. С.23–25.
21. Деркач О.І. Формування природоохоронного досвіду в молодших школярів Нідерландів // Педагогічний дискурс. Вип. 14. 2013. С.160 –163.
22. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») // Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання / за заг. ред. А.П.Зайця, В.С.Журавського. Київ: ФОРУМ, 2003. С. 51–93.
23. Дивний світ природи (заняття з екологічного виховання) // Бібліотека вихователя дитячого садка. № 13 – 14. 2006. С. 80.

24. Дитина. Програма навчання і виховання у дитячому садку. Київ: Освіта, 2013. 184 с.
25. Досвід екологічного виховання в ДНЗ. Бібліотека вихователя дитячого садка № 1 – 2. 2005. С. 12.
26. Дяченко Т. Мандруємо екологічного стежиною. Дошкільне виховання № 5. 2002. С. 28.
27. Дячук П. Екологічне виховання учнів початкових класів в Україні та Європі. URL: <http://dSPACE.udpu.edu.ua/bitstream/6789/10462/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81.pdf>
28. Екологічна мандрівка. Бібліотека вихователя дитячого садка. № 11 2004. С. 14 – 16.
29. Екологія людини: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О. М. Микитюк, О. З. Злотін, В. М. Бровій та ін. Харків, Ранок. 1998. 208 с.
30. Екологія: основи теорії і практики. Навчальний посібник / За ред. А.Ф.Потін, В.Г. Медвідь та ін Львів: «Новий світ – 2000» Магнолія Плюс, 2003. 296 с.
31. Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України; гол. Ред. В.Г.Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008, 1040 с.
32. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» / Закон України: В 11 т. Київ: Ін-т законодавства, 2014 Т.2 С. 46-78.
33. Індивідуалізація виховання дошкільника: Навч. посіб. / [С. О. Ладивір, Т. О. Піроженко, О. О. Вовчик-Блакитина та ін.]. Київ: Світич, 2007. 152 с.
34. Концепція екологічної освіти України. Затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України (протокол № 13/6-19 від 20.12.2001 р.). Київ, 2001. 24 с.

35. Кравцов В. О. Вимоги до професійної культури вчителя в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського. Педагогіка і психологія. 2004. № 1. С. 21 – 31.
36. Крисаченко В. С. Екологічна культура. Теорія і практика. Київ: Заповіт, 1996. 347 с.
37. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність дітей: теоретичні основи й методика педагогічного керівництва // Її величність ГРА: теорія і методика організації дитячої ігрової діяльності в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: зб. статей / за ред.. Г. С. Тарасенко. Вінниця: ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 2009. С.8-21.
38. Курняк Л. Д. Екологічна культура: поняття і реальність // Вища освіта України. 2006. № 3. С. 32-37.
39. Лещенко М. П. Щастя дитини – єдине дійсне щастя на землі: До проблеми педагогічної майстерності: навч.-метод. посіб. Київ: АСМІ, 2003. Ч. 1, 2.384 с.
40. Лисенко Н. Використання спостережень в роботі з екологічного виховання дошкільників Дитячий садок. 2004. № 25 – 26. С. 10 – 44.
41. Лисенко Н.В. Еко-око: дошкільник пізнає світ природи. Навчально-методичний посібник. Київ: Видавничий дім «Слово», 2015. 352 с.
42. Ляхов П. Р. Я пізнаю світ. Київ : Освіта, 2002. 120 с.
43. Мантула Т.І. Інтегроване викладання та міжпредметні зв'язки в історичному аспекті та сьогоденні. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. (2005). Випуск 21. С. 95–99.
44. Мельник Д.І. Формування екологічної грамотності молодших школярів. Київ, 1995. 224 с
45. Методика ознайомлення дітей із природою: хрестоматія / укл. Н.М.Горопаха. Київ: Видавничий дім «Слово», 2012. 432 с.
46. Морозова Л. П., Кирилук І. А., Михалевич К. В. Проблеми екологічного виховання молоді та шляхи їх вирішення // Молодий вчений. 2015. № 12 (27). С. 49-52.

47. Організація дитячої ігрової діяльності в контексті наступності дошкільної та початкової освіти. Навчально-методичний посібник / за ред. Г.С.Тарасенко. Київ: Видавничий дім «Слово», 2010. 320 с.
48. Основи соціології: навч. посібник / Г.О. Бачинський, Н. В. Беренда, В.Д. Бондаренко та ін.; за ред. Г.О. Бачинського. Київ: Вища школа, 1995. 238 с.
49. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку: Навч.-метод. посібник. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 136 с.
50. Плохій З. П. Формування у дітей дошкільного віку екологічної культури (теоретичні та методичні аспекти): монографія. Київ: ДП Вид. дім «Персонал», 2010. 319 с.
51. Половинко Г. Шляхи підвищення ефективності екологічного виховання школярів // Краєзнавство. Географія. Туризм. 2004. № 16. С. 4-5.
52. Присяжнюк Л.А. Еколого-природнича освіта дошкільнят у поліфонії інноваційних підходів. «Палітра педагога», 2017, № 6. С. 3-7.
53. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. Київ: «Початкова школа», 2006. 432 с.
54. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкільня» / О. І. Білан, Л. М. Возна, О. Л. Максименко та ін. Тернопіль: Мандрівець, 2013. 264 с.
55. Програма розвитку дітей старшого дошкільного віку «Впевнений старт» / О. О. Андрієтті, О. П. Голубович, О. П. Долинна, Т. В. Дяченко та ін. Тернопіль: Мандрівець, 2012. 104 с.
56. Різник Л.М. Екологічне виховання молодших школярів на народознавчих традиціях. Київ, 1995. 180 с.
57. Романовська Д. Світ навколо нас – і я його частинка. Еколого-психологічний тренінг// Психолог. № 21. 2006. С. 16 – 24.
58. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання / Наук.-дослідн. ін-т українознавства МОН України Націон. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во імені О. Теліги, 2003. 328 с.

59. Смик Г.К. Посади калину...Розповіді про рослини. Київ: Вид-во «Реклама», 1978. 159 с.
60. Сорокіна Г. Екологічне виховання школярів у процесі туристських подорожей як найважливіша умова формування ціннісного ставлення до природного середовища. URL: <http://file:///C:/Users/User/Downloads/1267-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-2233-1-10-20190420.pdf>
61. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. Київ: Рад. шк., 1985. 285 с.
62. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Рад шк., 1976 – 1977. Т.4. С. 424
63. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибр. твори: в 5 т. Київ : Рад. школа, 1977. Т. 3. 303 с.
64. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори : в 5 т. Київ: Рад. школа, 1977. Т. 2. 590 с.
65. Сухомлинський В.О. Школа і природа. Вибрані твори: В 5-ти т. Т. 5. Київ : Радянська школа, 1977. С. 536–551.
66. Тарасенко Г.С. Взаємозв'язок естетичної та екологічної підготовки вчителя в системі професійної освіти: монографія Черкаси: Вертикаль, 2006. 308 с.
67. Тарасенко Г.С. Дивосвіт: Технологія естетико-екологічного виховання. Київ: Рута, 2000. 208 с.
68. Теорія і практика дошкільної освіти в сучасних експериментальних дослідженнях: монографія. Харків: Право, 2015. 448 с.
69. Улюкаєва І. Г. Історія дошкільної педагогіки: підручник. Київ: Видавничий дім «Слово», 2016. 424 с.
70. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: У двох томах. Т. 2. / Упор. Е.Д. Дніпров. Київ: Рад. шк., 1983. 360 с.
71. Ушинський К.Д. Твори в 6-ти томах. Т. 2. Київ: Рад. шк., 1954. 500 с.

72. Федіна К., Пісна В. Природа – краса і чинник життя. Дошкільне виховання. № 25. 2002. С. 29-34.
73. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 426 с.
74. Христофор А. Сутність і дидактичні можливості екологічного виховання. Початкова школа. 2007. № 6. С. 9–10.
75. Шаповал Л. В. Екологічне виховання молодших школярів у процесі вивчення природознавчих предметів. Київ, 1999. 119 с.
76. Швед М. Тенденції розвитку зарубіжної екологічної освіти // Вісник Львівського національного ун-ту. Серія педагогічна. 2003. Вип.17. С. 167 – 174.
77. Яришева Н.Ф. Методика ознайомлення дітей з природою. Підручник для педінститутів. Київ: Вища школа, 1993. 260 с.
78. Яришева Н.Ф. Основи природознавства: Природа України: навч. посібник. Київ: Вища шк., 1995. 335 с.
79. Hendbook of Teacher Training in Europe: Issues end Trends / ed. by M. Galton and B. Moon – The Council of Europe and Devid Fulton Ltd,1994. 228 p.
80. Polityka ekologiczna panstwa. Warszawa. 1991. 168 s.